

Алимбеков А.

КЫРГЫЗ КООМУНДАГЫ БИЛИМ БЕРҮҮНҮНҮН ТАРЫХЫЙ БАШАТТАРЫ

Алимбеков А.

ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ОБРАЗОВАНИЯ В КЫРГЫЗСКОМ ОБЩЕСТВЕ

Alimbekov A.

HISTORICAL BACKGROUND OF EDUCATION IN KYRGYZ SOCIETY

УДК: 37.013.28

Бул макалада кыргыздардын көчмөндүк доорлордогу билим берүү салттары жана ошондой эле кыргыз жериндеги Советтик доорго чейинки расмий таалим-тарбия иштери тарыхый ретроспективалык аспекттеги параллелдер аркылуу ачыкталат.

Кыргыздардын таалим-тарбия тарыхы узак доорлор арасы көчмөн цивилизациянын алкагында өнүгүп, жаш муундарды жашоо үчүн зарыл болгон билим, билгичтик көндүм жана тажрыйбаларга ээ кылууну көзөмөл туткан. Кыргыздар орто кылымда башка түрк уруулары менен бирдикте эн-тамга, петроглиф, идеограмма формасындагы жазуу маданиятын баштан кечиришкен. Тарыхый булактарда кыргыз уландары байыркы Кытайдын шаарларында билим алышканы тууралуу маалыматтар учурайт. Акындардын санат насыят, үлгү ырлары кадыресе таалим –тарбия чыгармалары катары кабылданган. Жыйырманчы кылымдын башына чейин кыргыз жеринде Кыргызстанда 107 мектеп болуп, аларда 7045 бала билим алган.

Ачкыч сөздөр: кыргыз коому, көчмөндүк, салт, тарбия, агартуучулук, тарых, билим берүү, советтик доор, уруулар.

В представленной статье посредством исторические ретроспективные параллели раскрываются образовательные традиции кыргызов в кочевые времена, а также официальная просветительская работа на кыргызской земле до советского периода.

Образование у кыргызов развивалась в рамках кочевой цивилизации основной целью которого явилась вооружение молодого поколения жизненно важными необходимыми знаниями, умениями и навыками. В средние века кыргызы вместе с другими тюркскими племенами имели культуру письменности в виде эн-тамги, петроглифов и идеограмм. В исторических источниках есть сведения, что кыргызская молодежь получила образование в городах древнего Китая. Поучительно-назидательные песни акынов импровизаторов воспринимались как обычные педагогические произведения. До начала XX века в Кыргызстане действовало 107 школ, в которых обучались 7045 детей.

Ключевые слова: кыргызское общество, кочевничество, традиции, образование, просвещение, история, воспитание, советская эпоха, племена.

The presented article, through historical retrospective parallels, reveals the educational traditions of the Kyrgyz people in nomadic times, as well as official educational work on Kyrgyz soil before the Soviet period.

Education among the Kyrgyz developed within the framework of a nomadic civilization, the main goal of which was to equip the younger generation with vitally necessary knowledge, skills and abilities. In the Middle Ages, the Kyrgyz, together with other Turkic tribes, had a written culture in the form of en-tamga, petroglyphs and ideograms. Historical sources contain information that Kyrgyz youth were educated in the cities of ancient China. The instructive and edifying songs of akyns of improvisers were perceived as ordinary pedagogical works. Until the beginning of the twentieth century, there were 107 schools in Kyrgyzstan, attended by 7,045 children.

Key words: Kyrgyz society, nomadism, traditions, education, enlightenment, history, education, the Soviet era, tribes.

Ар кандай элдин салттуу тарбия маданиятынын, билим берүү системасынын тарыхы аны жараткан жана колдонгон элдин тарыхы менен түздөн-түз байланышта болгондуктан аларды бири-биринен бөлүп кароого болбойт. «Кыргыздар Борбордук Азиянын эң байыркы элдеринин бири. Азыркы мезгилде Борбордук Азияда жашаган элдердин ичинен тарыхта аты мынчалык эрте кездешкен бир дагы эл жок». [1, 176]

Кыргыздардын байыркы доордон ушул күнгө чейинки таалим-тарбия тарыхын бири - биринен олуттуу айрымалуу бир катар этаптарга бөлүп кароого болот.

Алар төмөнкүлөр:

1. Көчмөндүк доорлордогу билим берүү салттары

2. Кыргызстандагы Совет бийлигине чейинки расмий таалим-тарбия иштери.
3. Кыргыз Советтик Социалисттик Республикасынын билим берүү системасы.
4. Эгемендүү Кыргызстандын билим берүү системасы.

Билим берүү тарыхынын узак кылымдык мезгилдери китеп, мектепсиз салттык коомдун алкагында өткөн.

Бул тууралуу академик Г.Н Волков: «Элдик педагогика менен илимий (мектеп) педагогикасынын тарыхын миң беттен турган бир китеп катары элестете турган болсок, анда мектеп, китеп жөнүндөгү сөз, ал китептин 995- же 996-бетинен башталмак» – деп ырастаган. [2, 55]

Изилдөөнүн натыйжалары жана аларды талкуулоо

Кыргыздардын этникалык маданияты анын ичинде билим берүү салттары көчмөн жашоо образынын алкагында калыптанган.

Көчмөндөр тарыхы б.з.ч. 8-кылымдагы скифтердин пайда болушунан тартып үч миң жылга жакын убакытты камтыйт. Бирок, көчмөндөрдүн билим дүйнөсүндөгү тарыхын таанууда седентаризм идеологиясы үстөмдүк кылып келген. Седентаризм (Седентаризм – от англ. 'sedentary' – «оседлый») отурукташкан элдердин көчмөн элдерден артыкчылыгын далилдеген дискурс. Седентаризм – көчмөндөрдү басынтууну көзөмөл туткан “илимий” метод. [3]

Көрүнүктүү англис тарыхчысы А. Тойнбинин пикиринде: «Көчмөндүн жашоосу — адам чеберчилигинин шексиз жеңиши» [4]

Көчмөн кыргыздар байыртан эле акыл менен билимдүүлүктү адам баласына таандык башкы касиет катары баалап келишкен. Байыртан мурас калган аңыз аңгемелерде, дастандарда, макал-лакаптарда азыркы муундар үчүн акыл менен билимдин адам турмушундагы ордун ар тараптуу түшүнүүгө, алардын билимге болгон дитин, кунтун ойготууга дүрмөт болуучу осуяттар арбын болгон.

Акыл менен билимдин баалуулугу жөнүндө элдик даанышмандык төмөнкү макалдарда таамай, так айтылат: «Акыл – тозбогон тон, билим – түгөнбөгөн кен», «Билими күчтүү минди жыгат, билеги күчтүү бирди жыгат», «Кылыч – курал эмес, акыл – курал», «Күч кетет, акыл кетпейт», «Билген минди башкарат».

Бабалар кара күчтон акыл, билим баалуу деп нускашкан:

Билегиңе ишенбей, билимиңе ишен,

Колуң чолок болсо да, оюң чолок болбосун,

Теректей бой бергиче, теменедей акыл берсин,

Билимдүү болсоң — озоорсуң, билимсиз болсон, — осолсуң,

Билими бар ар балээден кутулат, билими жок ар балээге тутулат,

Билген суу ичет, билбеген уу ичет [5]

Кыргыз тилинде адамдын акыл, билим жактан жетилишин мүнөздөгөн «акылман», «кеменгер», «даанышман» сыяктуу түшүнүктөр кездешет. Ошону менен катар үйрөтүү-үйрөнүү процессинин ар түркүн ыкмаларын, үйрөнүүчү адамдын түрдүү психикалык абалын түшүндүргөн элдик термин сөздөр арбын. Алар «ыклас», «көңүлү кунт», «идирек», «жөрдөм», «дилгир»– бир нерсени билүүгө ынтызарлык, «ийкемдүү»–эпчил, жөндөмдүү, «кыраакы» – ишти алдын ала билгич, «улама» – өткөн-кеткендер жөнүндө көп угуп, көптү билген, көп нерседен кабары бар адам, «жатыгуу», «машыгуу», «көнүгүү» – маш болуп үйрөнүү, процессинин этаптары, «көкүрөгү тунук» – акылдуу, сезимдүү, «тил билги» – бир нерсени тез түшүнгөндүк, «көзү ачылуу» – бир нерсеге ачык даана түшүнүү, «эс» – унутпай эсте сактоо, «абай» – байкоо, түшүнүү, сезүү, «жаңы» – акыл-эс, ой, «кадик-жатык»–бир нерсени жакшы билген, такшалган, машыккан, «аң»–туюп-билүү сезими, ички туюму, «маштоо»–үйрөтүү-такшалтуу, «көрөңгө»–үйрөнүлгөн билим, рухий кудурет ж.б» [6, 48].

Бул өңүттө Махмуд Кашгаринин сөздүгүндөгү өзөгүндө акыл, зээн, эс маани жаткан «Өғ» сөзү өзгөчө мааниге. Акылдуу, зээндүү жана улгайган, насаат айткан карыя аксакалдарга “өге” деп кайрылышкан. Жалпылап айтканда «үгө, өге» – «акылдуу, тажрыйбалуу», акыл-эстүү кишилерге берилген мүнөздөмө катары колдонулган [7, 37].

Биздин пикирибизде «үйрөтүү», «үйрөнүү» («билик үгрөн» – илим үйрөн!), түшүнүктөрүнүн уңгусунда дал ошол «өғ» сөзү жатат. Бул сөз азыркы түркчөсүндө «өгрөн», хакастарда «уген», уйгурларда «угэн», азербайжан, башкыр, татар элдеринде «ойрэн», түркмөндөрдө «оврен», казактарда «уйрен», якуттарда «уорэн» деп айтылып, бирдей маанини, кандайдыр бир өнөргө, адамгерчиликтүү адат-салттарга ээ болуу деген түшүнүктү билдирет. [8,28]

Көчмөн кыргыздарда азыркыдай окуу тарбия мекемелери, окуу программа, китептери болбосо да алардын функциясын аткарган социалдык институттар болгон.

Балдарга билим берүүнүн максаты жана мазмуну турмуш тиричилик, чарбалык иштер, адамдын адеп наркына байланыштуу салттык нормалар менен туташ биримдикте жүзөгө ашкан.

Ар бир жаңы муун өзүнөн мурдагылардын тажрыйбасын өздөштүрүп, өнүктүрүп, байытып кийинки муунга өткөрүп берүүнүн салттары иштелип чыккан.

Кыргыздар атты транспорт катары колдонгон, темир кенин казып согуш куралдарын жасаган байыркы түрк цивилизациясынын жаратуучуларынын бири.

Кыргыз эли билим берүүнүн төмөнкүдөй эреже принциптерин иштеп чыгышкан

1. Көрсөтмөлүүлүк принциби: «Миң уккандан бир көргөн артык», «Көздөн алыс нерсе, көөдөндөн да ыраак болот», «Көргөн соң билгени», «Көз менен көргөн чындык, уккан ушак».

2. Ырааттуулук, системалуулук принциби: «Иш кылсаң иретин бил», «Тамчыдан булак, булактан көл болот», «Көрө-көрө көсөм болот, сүйлөй-сүйлөй чечен болот», «Чоң иш бүтүрөм десең, кичинеден башта», «Аста-аста иш кылсаң, алыстагыны аласың».

3. Аң-сезимдүүлүк менен өздөштүрүү принциби: “Эс-акылыңды бербесең, эңсегениңе жете албайсың», «Тиши чыккан балага кишиге чайнап берген аш болбойт»

Байыркы түрк элдери менен бирдикте кыргыздар да чейинки графикалык каражаттардын (энтамга, петроглиф, идеограмма) негизинде жаралган жазууну пайдаланышкан. [9, 159].

Кыргыз жазуулары негизинен эпитафиялык таш эстеликтерде, шынаа сымал тактайчаларда идиш-аяк жана башка буюмдарда сакталып келген. Кыргыз жазууларынын таралган ареалы өтө кенен аймакты (Хакасия, Тува, Тоолуу Алтай, Краснояр крайы, Монголия, Талас, Кочкор) кучагына камтыган.[10, 123]

Орто кылымдарда Кыргыз каганатында он беш кат сабаттуу адамдардан турган Секретариат иштеген. Кытай жазма булактарында бул кызмат «чжанши» деп аталган.

Кыргыз тарыхчысы М.Кожобековдун божомолунда «Уйбат жазуусунда Уз ысмы менен кошо «Билге сөзүнүн жалгаш жазылышы, бул адамдын каганаттагы жогорку кызмат ордун эле билгизбей, балким анын билимдүүлүгүн, бийик даражасын билдирет» [11, 137]

Кыргыздарга таандык жазууларда : Окутуучума жүз эр, турак (жай) бердим»; «Уулум эр жеткенде окутуучундай бол, ханга кызмат кыл, кайраттан»; «Үч уулумду улгайтып өстүрдүм».[12, 191] Саглы өрөөнүндөгү көрүстөндөрдөн табылган тибет шамандарынын кайыңга жазылган грамоталарына караганда кыргыздар арасында тибет жазуусун колдонгон сабаттуу адамдар болгон.

VII –кылымда Кытайдын турдуу билим боборлорунда 8 минге жакын чет элдиктердин арасында кыргыз жаштары да билим алышкан. [13, 269]

Бегре эстелигинде кыргыздын чыгаан уулу Тер апа жашымда жашымда Табгач ханына барып тарбия билим алдым. деген маалымат бар. [14, 29]

843-жылы Кыргыз каганы менен Кытай императору кат алышып турушкан. Кыргыз каганатынын жөндөмдүү уландары окуп билим алып жатышкандыктары жана алар келечекте Кытай мамлекетине коркунуч жаратаары «Алар ордодо болгондо Борбордук мамлекеттин мыйзамдарын окуп үйрөнүшүп, үйлөрүнө жеткенде биздин чек арадагы аймактарга зыян келтирчү» –деп белгиленет . [15, 31]

Кыргызда мектеп, мугалим пайда болгонго чейин коомдук масштабда элдин, айрыкча жаштардын көзүн ачуу, көөдөнүн агартуу аларды турмуштагы туура жолуна салуу багытында таасир көрсөтүүнү өзүнүн жоопкерчилиги катары эсептеген адамдар категориясы бар беле? -деген суроо жаралбай койбойт. Тарыхка назар салсак мындай милдетти эң обол эл ырчылары акындар аркалаганын көрөбүз.

Эл ичинде турмуштук тажрыйбалар аркылуу тастыкталган улуттук руханий –адептик баалуулуктарды санат насыят, улгу катары иретке салып, системалаштырып иштеп чыгышкан.

2. Аш той мааракелерде ырчылардын санат ырларын уккан адамдар ыймандык түшүнүктөрү кеңейип өзүнүн кишилик касиеттерин сын сыдыргыдан өткөрүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон.

3. Акындардын акыл таразасынан өткөн инсандык баалуулуктарды уккан улуу адамдар жаштарга, аталар балдарга айтып түшүндүрүп олтуруп элдик тарбиянын жандуу инструментине айланып кеткен.

Акындардын санат насыят, үлгү ырлары кадыресе таалим –тарбия чыгармалары катары кабылданган. Калк тарабынан нарктуу акын педагог катары, нарктуу поэзия педагогика катары кабылданган.

Кыргызстан аймагында татарлар, өзбектер, уйгурлар, дунгандар уюштурган медреселерде окуган, айрымдары азыркы Өзбекстан, Тажикстан, Уйгурстан, Татарстан, Башкырстан, атүгүл Азербайжан аймактарында иштеп турган медреселерге барып окуган. Ири медреселер катары Оштон башка Өзгөндө Арап байдын, Жаныбек жана анын агасы Алибектин, Фахруддин молдонун, Куршабда Жусупбек казынын, Эраалы миңбашынын, Кара-Сууда Али-Кули Хасан бийдин, Жалал-Абадда Мырзакул болуштун, Кадамжайдын Пум деген жериндеги Абдыкайым эшендин, Кызыл-Булак

айлындагы Молдо Нияздын ж.б. адамдардын медресеси иштеген. Медреселерден тышкары Совет дооруна чейин Кыргызстанда төмөнкүдөй эки мектептин модели жашап келген. Алардын биринчиси келгин татар агартуучулары тарабынан ачылган «усул-и-жадид» (жаңы метод) мектептери. Совет дооруна чейинки экинчи бир билим очогу бул «орус туземдик» мектептери болгон.

Ошентип кыргыз коомунунун тарыхында ар кандай доорлордун өзгөчөлүктөрүнө карай билим берүү иши дамамат уланып келген.

Адабияттар:

1. Бартольд В. В. Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхы боюнча тандалган эмгектер. – Б., 1996. –176 б.
2. Волков Г.Н. Этнопедагогика.– Чебоксары, 1974. – 213 с.
3. Элери Битикчи Седентаризм – «научный» метод унижения кочевников// https://kgcode.akipress.org/unews/un_post:2096
4. ТойнбиА. Дж.Постижениеистории. – М.: Прогресс, 1991. – 736 с.
5. Кыргыздын макалдары жана лакаптары. / түз. Керимжанова Б. –1984. – 162
6. Алимбеков, А. Кыргыз элинин билим берүү салттары– Бишкек, 2001. – 42 б.
7. Махмуд Кашгари. Түрк тилдеринин сөздүгү – Диван лугати ат-түрк: I-II-III том, / которгон: Т.Т. Токоев, К.С. Кошмоков. - Б., 2017. - 6,18,23,41-66.
8. Алимбеков, А. Кыргыз этнопедагогикасы. – Бишкек, 1997 – 62 б.
9. Гузев В.Г., Кляшторный С.Г. Древняя письменность Великой степи. // Тюркологический сборник. М.: 2009. С. 146-176.
10. Каратаев О., Эралиев С. Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк. Бишкек. "Бийиктик" – 2005, 267 б.
11. Кожобеков М. Орто кылымдагы Кыргыз каганатындагы билим туурасында // Кыргыз-түрк «Манас» университети. Коомдук илимдер журналы.-2002.-№, 3. - 34-39 б.б.
12. Сыдыков С., Конкобаев К. Байыркы Түрк жазуусу (VII-X кылымдар): окуу китеп.-Б.: КТМУ, 2001.-337 б.
13. Крюков М.В., Малявин В.В., Софронов М.В.. Китайский этнос в средние века (VII-XIII вв.). // М.: 1984. 336 с.
14. Малов С. Е. Енисейская письменность тюрков. Москва — Ленинград — 1952
15. Кляшторный С.Г.Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. // М.: «Наука». 1964. - 214 с